

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 72

*Історія та культура:
загальноукраїнський та провінційний вимір*

Ніжин
2013

УДК 821.161.206+94/477/"9"
ББК 83.3/4Укр./5+63.3/ 4Укр./52
Л64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 8 від 11.04.2013 р.

Постановою ВАК України від 1 лютого 2010 р. № 1-05/5 збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із літературознавства та історії (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 7. – С. 8).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г. В.

Редакційна колегія:
відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко;

з філології:

д. філол. н., проф. Н. М. Арват; д. філол. н., проф. О. Г. Астаф'єв; д. філол. н., проф. Н. І. Бойко; д. філол. н., проф. З. В. Кирилюк; д. філол. н., проф. О. Г. Ковальчук; д. філол. н., проф. П. В. Михед; д. філол. н., проф. А. Я. Мойсієнко; д. філол. н., проф. С. І. Потапенко; д. філол. н., проф. В. П. Хархун;

з історії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н., проф. А. О. Буравченков; д. і. н., проф. В. М. Гладилін; д. і. н., проф., членкор. НАН України В. М. Даниленко; д. і. н., проф. В. О. Дятлов; д. і. н., проф. С. А. Леп'явко; к. і. н., доц. Є. М. Луняк; к. і. н., доц. О. Г. Самойленко; к. і. н., доц. Є. М. Страшко; д. і. н., проф. Л. В. Таран; д. і. н., проф. Ю. І. Шаповал;

з теорії та історії культури:

д. мист., проф. Г. І. Веселовська; к. мист., доц. Л. О. Дорохіна; д. мист., проф. М. А. Давидов; к. філос. н., доц. Л. Л. Корнєєва; к. мист. н., доц. Т. В. Ляшенко; д. мист., ст. н. співроб. О. С. Найдєн; д. мист., проф. В. І. Рожок; д. мист., проф. В. В. Рубан; д. мист. н., проф. С. В. Тишко; д. мист., проф. В. Д. Шульгіна.

Література та культура Полісся. – Вип. 72 : Історія та культура:
Л64 загальноукраїнський та провінційний вимір / відп. ред. і упоряд.
Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – 376 с.

УДК 821.161.206+94/477/"9"
ББК 83.3/4Укр./5+63.3/4Укр./52

© Г. В. Самойленко, упорядкування, 2013
© НДУ ім. М. Гоголя, 2013

Форми повсякденного протесту українських студентів політиці радянської влади (кінець 1920-х – 1930-ті рр.)

У статті на основі широкого кола джерел проаналізовано основні форми повсякденного протесту, характерні для студентів українських вишів наприкінці 1920–1930-х рр., що свідчать про те, що центральна влада не виправдовувала соціальних очікувань молоді того часу.

Ключові слова: студенти, повсякденність, протест, антипартійні розмови, сатира, антисемітизм.

В статье на основе широкого круга источников проанализированы основные формы повседневного протеста, характерные для студентов украинских вузов в конце 1920–1930-е гг., свидетельствующие о том, что центральная власть не оправдывала социальных ожиданий молодежи того времени.

Ключевые слова: студенты, повседневность, протест, антипартийные разговоры, сатира, антисемитизм.

The article on the basis of a variety of sources the main forms of everyday protests are analyzed which are, typical for the students of Ukrainian universities in late 1920–1930 ss. It is proved that the central government did not meet the social expectations of the youth at that time.

Key words: students, everyday life, protest, anti-party talks, satire, anti-Semitism.

Студентство завжди відрізнялося активною життєвою позицією, варіативністю мислення, власним поглядом на події, що відбуваються. Численні джерела свідчать про високий протестний потенціал цієї категорії молоді, про різні форми невдоволення політикою режиму. У сучасній історіографії остаточно не розроблена типологія форм опору населення сталінському режиму. Зокрема, Н. Верт запропонував чотири рівня "опору" у сталінському СРСР [3, с. 338–340]: 1) активний – повне відторгнення радянської системи або основної складової політики режиму; 2) соціальна непокора, що була проявом стратегій відходу від контролю, від обмежень і заборон, установлених режимом у різних сферах економічного та суспільного життя; 3) розбіжність поглядів – форма стихійних опозиційних і нонконформістських настроїв, критика щодо того чи іншого аспекту режиму та його політики; 4) ігнорування норм, цінностей та ідеології режиму, спрямованих на створення "нової людини".

Протестні дії студентів ґрунтувалися на запереченні окремих компонентів комуністичного режиму. Якщо на початку 1920-х рр. більшовицькій владі неодноразово доводилося стикатися з активним, колективним опором студентів і професорів [23, с. 176–181], то для кінця 1920–1930-х рр. характерними були різноманітні форми протидії: індивідуальні та групові, відкриті й анонімні. Перш за все слід зазначити свободу висловлювань, яку дозволяли собі багато студентів, в тому числі партійні та комсомольці. Проявом опортунізму вважалися антипартійні розмови, незгода з генеральною лінією партії, колективізацією. Інформація, яка передавалася в ОДПУ, свідчить, що партійними квитками у 1932 р. поплавилися студенти Харківського інституту червоної професури Алексєєнко, Комаровський, Погोलів і Рощенко за "розмови про невірність лінії партії ... де це бачено, щоб люди сиділи голодними і пухли від голоду?" [29, арк. 3]. Аналогічні розмови були зафіксовані серед студентів Київського інституту профосвіти. Наприклад, студент Бурсов говорив, що "на селі голодують, а говорять про успіхи п'ятирічки" [29, арк. 3]. Інші ніколи й нікому не висловлювали свої думки, тому що "комсомольцю за це може добре влетіти як прибічнику правих..." [15, арк. 168]. Саме так записав у своєму щоденнику М. Я. Афанасьєв. Його щоденник – рефлексія на події, що відбуваються в українському селі наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. З цього джерела ми можемо дізнатися про повсякденне історичне мислення студента – вихідця з села. 26 листопада 1929 р. юнак записав: "Я іноді думаю, що невірно робить радянська влада, що витягує останні соки з селян. У всіх газетах тільки й бачиш (Класова боротьба. Наступ на куркуля, плани хлібозаготівель) а потім поруч з цим читаєш (На Н-ській станції зерно нікуди дівати, зерно гниє під відкритим небом ... зерно зсипається прямо в бруд, тому що немає приміщень, куди можна було б прибрати хліб). Ось з приводу цих фактів я думаю, що кожне серце більш свідомого селянина напевно прокинеться і на ґрунті цього виникають такі протиріччя між селянством і радянською владою. Основна маса селянства, наскільки я зараз знаю, ні трохи не зацікавлена в п'ятирічці..." [15, арк. 168]. Отримуючи листи від рідних, М. Афанасьєв знав дійсний стан селян, співчував їм і біль цей виливав на сторінках: "І от сьогодні, коли я прочитав лист від бабусі, я ясно уявив собі картину селянського життя ... хліба немає, розпродали останніх тварин, наближається зима, дітям треба ходити до школи, а ходити ні в чому, їсти нічого, старики прожили вік, багато терпіли приниження від царизму, а потім влада перейшла в руки пролетаріату, і знову голі, голодні, неосвічені, закуті в ланцюги некультурності і не чути чомусь там відзвуків культурної революції, яку так добре намалювала партія в своїх планах". Але сумнівався цей студент лише

щодо політики партії на селі, в іншому ж був переконаний, що "компартія і радянська влада робить все правильно" [15, арк. 168].

Протест студентів проявлявся і у відмові виїжджати на посівні та заготівельні кампанії, на ліквідацію численних "проривів" на заводах, шахтах, будівельних об'єктах. Джерела свідчать, що ця робота проводилася без особливого ентузіазму, було багато випадків дезертирства. Так, студент Сталінського гірничого інституту, партієць з 1919 р. Каплан заявив: "Ми не каторжники, щоб виконувати таку норму, скільки встигнемо, стільки й зробимо" [29, арк. 110]. Підтримали члени партії і виступ студента Бондаренка з питання виїзду на Дніпробуд, в якому він з обуренням заявив, що "студенти – пробка, якою затикають всі дірки" [28, арк. 25].

На партійних, комсомольських або профспілкових зборах неодноразово відзначалися випадки голосування проти заздальгідь спланованих рішень, особливо проти виключення однокурсників з комсомолу. Причому відомі не лише поодинокі виступи, але й масові. Наприклад, студент Дніпропетровського інституту народної освіти Заборовський, протестуючи проти виключення з комсомолу свого товариша, подав заяву в бюро, де написав: "Прошу виключити мене з комсомолу і дати можливість вільно мислити" [21, с. 35]. На загальних зборах, де розбиралася ця ситуація, його підтримали 135 студентів.

Відомі випадки критики роботи партійних студентів і протест проти висунення їх на керівну роботу в виборні студентські органи. Замість комуністів – "підлабузників і неблагоннадійних людей" – пропонувалися інші, більш гідні кандидатури [10, арк.108]. Також спостерігалось поширення теорії на право сумніву, про що неодноразово заявлялося на зборах [28, арк. 21]. Про широке поширення "крамольних поглядів" свідчить і таємне розпорядження, яке отримали виші у серпні 1928 р., де від ректорів вимагалось періодично повідомляти НКО про політичний стан навчальних закладів (у квітні і у жовтні), а також пропонувалося "повідомляти про настрої лектури і студентства в окремих випадках незалежно від встановленого терміну" [4, арк. 5].

Особливо хвилювала владу обстановка на заняттях, де професори "обробляли" студентів і останні змінювали свої погляди [16]. Викладачів звинувачували в тому, що вони використовують кафедру для пропаганди "ворожих" ідей, іронізували над радянськими гаслами [24, с. 31–32]. Студенти, у свою чергу, говорили, що "в СРСР експлуатують робітників сильніше, ніж за кордоном", що "ми тримаємося тільки на терорі" [10, арк. 108]. Вони протистояли організованим формам навчання, виступали проти ударництва, бригад і скорочення термінів навчання, відмовлялися брати участь у громадській роботі [28, арк. 16]. Невдоволення владою і недостатня боротьба з "ворожою" професурою кваліфікувалася як "великий прорив правого опортунізму".

Студенти відкрито демонстрували своє співчуття викладачам, звільненим з-під арешту, наприклад, у Житомирському ІНО група студентів III курсу, в тому числі і комсомольці, оплесками зустріли викладача, заарештованого у справі "Спілки визволення України" і через деякий час випущеного на свободу [26, с. 2]. У східних регіонах України частина студентства поширювала прокламації і займалася агітацією на підтримку заарештованих у справі СБУ [28, арк. 18], мали місце факти агітації проти мітингів з метою викриття "контрреволюційної діяльності троцькістсько-зінов'євської банди" [32, арк. 15].

Як правило, такі "ідеологічно невитримані" студенти виключалися з вишів. Для продовження навчання їм потрібно було прилюдно кааятись, запевняти про свою благонадійність і активно працювати після цього у різних органах для виявлення інших опозиційно налаштованих студентів. Після відновлення в правах студентів багато колишніх "опозиціонерів" доводили свою відданість ідеям партії тим, що самі рішуче "чистили" студентські ряди від "чужих". Наприклад, виключеного в 1928 р. з партії "опозиціонера-троцькіста", секретаря комсомольського осередку КІНГ С. Й. Броневого не лише захистили від переслідувань, але і взяли на роботу до ДПУ. Пізніше С. Й. Броневи з гордістю зазначав, що "працюючи в ДПУ в Києві брав активну участь у розгромі троцькістської опозиції, особливо заарештовуючи троцькістів, які очолювали опозицію в інституті народного господарства і втягнули мене в неї" [17, с. 10].

Підтримувати тих, хто підпадав під критику, було небезпечно, більшість змушена було вітати постанови про виключення всіляких "ворогів" і "опозиціонерів" з комсомолу та інститутів. Численні документи говорять про мовчазну підтримку студентами дій партосередків, трійок, "легкої кавалерії" та інших інстанцій, створених для очищення від неблагонадійних. Під час процесів чисток вони мовчки споглядали те, що відбувається, готувалися до занять або грали в морський бій. Йшов процес формування найбільш масового типу молоді у вишах – конформістського.

Але все ж, незважаючи на переслідування і репресії, на небезпеку виключення з вишів, у студентському середовищі постійно фіксувалися різноманітні форми протестної поведінки. Наприклад, в Одеському політехнічному інституті під час виборів до Рад у 1929 р. "систематично зривалися гасла, стінгазети, плакати, накази" [24, с. 32–33]. В одних вишах з'являлися авторські стінгазети антирадянського змісту з ілюстраціями, в інших, як у Дніпропетровському гірничому інституті, стінгазети анонімно розписувалися "хуліганськими" написами або коментарями на промови Сталіна, був зламаний бюст Леніна, що розцінювалося як дії "класових ворогів" [22, с. 1].

У 1934 р. неодноразово з'являлися нецензурні написи на портретах К. Маркса, малювалися "контрреволюційні" карикатури на Сталіна [34, арк. 12]. Крім цього, на початку 1930-х рр. у вишах почала з'являтися фашистська символіка і гасла типу: "Нехай живе фашизм".

Своєрідним протестом проти політики влади можна вважати зрив демонстрацій, мітингів, вечорів, студентських зборів, явка на які не перевищувала 40 %. У Запорізькому педагогічному інституті (1937 р.) була зірвана явка на жовтневу демонстрацію, коли замість 1000 студентів з'явилося близько сотні. На противагу цьому студенти могли дуже організовано збиратися на незаплановані владою акції. Як провокація був кваліфікований вихід під час занять усіх студентів Харківського інституту профосвіти на похорон М. Хвильового [33, арк. 31].

Поширеними були контрреволюційні анекдоти та інші зразки студентського "фольклору". Потреба в осмисленні реальності, незважаючи на всю трагічність її наслідків, і тим паче, потреба поділитися своїми роздумами з ближнім, хоча і з деякою небезпекою для життя чи свободи, штовхала людей на відвертість, перемагала страх. Зразки "студентського фольклору" дійшли до нас у невеликій кількості, тому важливими є і самі тексти, й ідеї, що визначили їх появу.

Крізь призму сатири і гумору, як однієї з її форм, можна побачити різноманітні прояви повсякденності студентів, представити випробування долі, підготовлені для молоді радянською дійсністю. До нас дійшла невелика кількість таких зразків, бо в більшості випадків вони не публікувалися, а передавалися в усній формі. Ця творчість свідчить про критичне ставлення до політики партії, яка намагалася виховати єдиний світогляд у молоді. У кримінально-слідчій справі Т. Забари написано, що цей студент не лише розповідав анекдоти, а й намагався довести тотожність цих анекдотів з життєвими реаліями. Як приклад наведемо один анекдот, написаний Т. Забарою: "Що таке артіль? – Якщо прочитати це слово справа вліво, вийде літра, а літра – це горілка, а горілка – це дурман, тому артіль – це дурман для селян" [11, арк. 25, 26]. А студенти Київського ІНО любили під час занять пускати по рядах листочки з різними віршиками, де кожен щось дописував. Про вірші свого однокурсника, у майбутньому поета М. Шеремета, які відповідали ідеології партії, але яким бракувало поетичності, вони не без іронії писали: "Думати не треба, – це вже ясно, Нам вказали шлях наш до мети. Лиш наказ виконувати вчасно І бадьоро крізь життя іти" [19, с. 157].

Хоч яким був небезпечним жанр сатири, його любили "як форму, в якій мінімально можна було в строго цензуруваних умовах критично оцінювати суспільні явища і політичні процеси" [25, с. 208]. Незважаючи на переслідування, знаючи, що чекає у разі виявлення авторства, студенти таким способом показували своє ставлення до дійсності.

У цей час дуже поширеним серед різних верств населення був побутовий (повсякденний) антисемітизм. Не були винятком і студенти: "Хвиля антисемітизму серед студентів поширюється і росте. Мають місце навіть побиття студентів-євреїв" [27, арк. 8]. Їх називали "жидівськими мордами", "абрашами", в розмовах "слово "жид" відмінюється всякими способами", що часто провокувало бійки і навіть поножовщину, як це трапилося в Харківському технологічному інституті [1; 6, арк. 23]. На загальних партійних і комсомольських зборах у президію надходили записки із запитаннями: "Чому євреїв переселяють в Крим?", "Чому євреї в більшості своїй торгаші?" [6, арк. 23]. Євреїв звинувачували у господарських труднощах, у бюрократизмі апарату, в протекціонізмі. Невдоволення становищем висвітлювалося і в усній творчості: "Жид заседає в Совнаркоме. Жид всей страной управляет. Жид нас повсюду вытесняет. Жидами Крым уж населяют. Русь в Палестину обращают" [12, арк. 12, 13].

Влада виділяла дві форми антисемітизму: активно-свідомий як складова частина контрреволюційної роботи з боку "ворожих" груп населення, до яких належали "куркульство і петлюрівщина в селі, частина спецовської інтелігенції в місті" та побутовий, несвідомий, який розвивається за допомогою впливу першої категорії і тому об'єктивно також виступає на підтримку активної форми антисемітизму [5, арк. 27]. Тому й віршики, і висловлювання про те, що "євреям дають землю в Криму, а українців женуть у Сибір", розцінювалися як небезпечні, вважалося, що під "гаслами національної ворожнечі до євреїв" ставилися завдання ведення "контрреволюційної боротьби з радянською владою: на випадок війни – бити євреїв, комуністів, а потім і профспілки" [5, арк. 27]. У таємному зведенні Одеського окрпарткому вказувалося, що антисемітські розмови серед студентів набувають масового характеру практично у всіх вишах і в першу чергу там, де основну масу студентів становлять вихідці з сіл [27, арк. 8]. Незадоволення викликали ті привілеї, які ніби були у євреїв. У вірші студента Т. Забари, наприклад, читаємо: "Запродав Україну, така її доля. Жидам вон запродана, Вони зараз керують, А ці бідні українці по допрах бідують" [11, арк. 19].

Неодноразово на зборах піднімалися питання про введення відсоткової норми для євреїв при вступі до інститутів: "Виступає комсомолец і скаржиться, що в КІНГУ замало українців. І тут же пояснює: мало тому, що багато євреїв ... Після нього бере слово член бюро комсомольського колективу і розвиває цю думку: "Треба зробити рішучі дії. Вірно, що багато євреїв. Не завадило б ввести відсоткову норму (не більше двох відсотків) для євреїв у вишах" [1]. Процентні норми були дієвим інструментом зниження чисельності студентів-євреїв у вишах Російської імперії [18, с. 63]. У радянських навчальних закладах

заклики до обмеження кількості осіб єврейської національності кваліфікувалися як "нечувані вибрики" з боку людей, "які приховують своє класово чуже обличчя за комсомольським квитком", у пресі пропонувалося "прищепити всім студентам непримиренну ворожнечу до антисемітизму" [2]. Незважаючи на це, євреї неодноразово ставали об'єктами насмішок і знущань. Таке ставлення викликало опір серед євреїв, наприклад, комсомолка цієї національності в Київському ІНГ на зборах закликала євреїв до єдності для спільної боротьби [20, с. 23].

Безнадія в протистоянні більшовицькому режимові спонукала деяких студентів до нелегальної втечі за кордон, а в крайньому разі – до самогубства. Гостро відчуваючи фальш у діях влади, поширюючи свої переконання і наштотуючись на стіну мовчання й звинувачення у "шкідливості поглядів", не маючи більше можливості протистояти тоталітарній системі, деякі студенти добровільно виходили за межі буття. Самогубці таким чином намагалися хоча б привернути увагу громадськості до дійсного стану речей у суспільстві.

Таким чином, численні факти дозволяють говорити про наявність серед молоді значної кількості незгодних з політикою партії на різних ділянках господарського життя і в ідеологічній сфері. У тоталітарному суспільстві дефіцит свободи роздумів і висловлювань на політичні теми компенсувався за допомогою антипартійних розмов, своєрідного фольклору, політичних анекдотів, котрі не потребували особливого дозволу для виникнення і розповсюдження. Студентський світ не був винятком, необхідність в осмисленні дійсності і самопізнанні приводила до різноманітності поглядів, позицій, оцінок перетворень у суспільстві, дозволяла побачити за святковим фасадом страшні протиріччя життя. Неможливо сказати з точністю, скільки студентів мали, за висловом В. Сосюри, зірку п'ятикутну на кашкеті, а на серці тьму, важливо інше – серед них постійно фіксувалися різноманітні форми протидії режимові. Одиночні і масові, анонімні і відкриті, вони свідчать про те, що центральна влада не виправдувала соціальних очікувань багатьох молодих людей.

Література

1. Антисеміти вишкіряють зуби // Комсомолец України. – 1929. – 11 січня.
2. Антисеміти знов орудують в Геодезичному інституті // Комсомолец України. – 1929. – 17 жовтня.
3. Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система / Н. Верт ; пер. с фр. А. И. Пигалева. – М. : РОССПЭН ; Фонд Первого Президента Б. Н. Ельцина, 2010. – 447 с.
4. Держархів Житомирської області, ф. Р-98, оп. 1, спр. 18, 21 арк.
5. Держархів Полтавської області, ф. Р-369, оп. 2, спр. 8, 161 арк.

6. Держархів Харківської області, ф. П-5, оп. 1, спр. 43, 95 арк.
7. Держархів Харківської області, ф. 69, оп. 1, спр. 74, 364 арк.
8. Держархів Харківської області, ф. 69, оп. 1, спр. 117, 69 арк.
9. Держархів Харківської області, ф. 69, оп. 1, спр. 260, 560 арк.
10. Держархів Харківської області, ф. Р-5645, оп. 3, спр. 1.
11. Держархів Харківської області, ф. Р-6452, оп. 1, спр. 6174, 39 арк.
12. Держархів Харківської області, ф. Р-6452, оп. 2, спр. 1839, 116 арк.
13. Держархів Харківської області, ф. Р-6452, оп. 3, спр. 2767, 15 арк.
14. Держархів Харківської області, ф. Р-6452, оп. 5, спр. 884, 85 арк.
15. Держархів Харківської області, ф. Р-6452, оп. 6, спр. 583, 188 арк.
16. Злодії що вкрали студентські квитки // Комсомолец України. – 1929. – 14 лютого.
17. Золотарьов В. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди / В. Золотарьов. – Харків : Фоліо, 2007. – 319 с.
18. Иванов А. Е. Еврейское студенчество в Российской империи начала XX века. Каким оно было? Опыт социокультурного портретирования / А. Е. Иванов. – М. : Новый хронограф, 2007. – 436 с.
19. Костюк Г. Зустрічі і прощання: спогади / Г. Костюк. – Едмонтон : Канадський інститут українських студій, Альбертський університет, 1987. Кн. 1. – 1987. – 743 с.
20. Мірошниченко О. Що робиться в Київському Інгоспі / О. Мірошниченко, В. Баумштейн // Студент революції. – 1929. – № 4. – С. 23–25.
21. Оплесками "боряться" з правою ідеологією // Студент революції. – 1930. – № 9. – С. 34–35.
22. Рябов М. Новорічна прогулянка антисеміта Ямпольського / М. Рябов // Студент революції. – 1933. – № 4. – С. 1.
23. Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації / О. Рябченко. – Харків : ХНАМГ, 2012. – 456 с.
24. Светов С. Чого навчає Одеса / С. Светов // Студент революції. – 1930. – № 3. – С. 28–35.
25. Сокіл В. Сатира вбиває, тільки кого? / В. Сокіл // Здалека до близького: спогади, роздуми / В. Сокіл. – Едмонтон, 1987. – С. 203–209.
26. Сумний О. Студентство в культурнонаціональному будівництві / О. Сумний // Студент революції. – 1930. – № 8. – С. 1–4.
27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3021, 24 арк.
28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4637, 96 арк.
29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5558, 193 арк.
30. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6222, 164 арк.
31. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6641, 195 арк.
32. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7096, 92 арк.
33. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 906, 145 арк.
34. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 1114, 178 арк.